

Αρχαία Μεσσήνη

Από την ελληνιστική
στη ρωμαϊκή και βυζαντινή πόλη

Πέτρος Θέμελης

Διευθυντής Ανασκαφών

Αρχαίας Μεσσήνης

τ. Καθηγητής Κλασικής

Αρχαιολογίας

Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας

Πανεπιστήμιο Κρήτης

damophon@gmail.com

Χάρη στις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, από το 1986 έως σήμερα, και τις αναστηλώσεις η αρχαία Μεσσήνη ξαναβλέπει το φως, ζει μια δεύτερη ζωή στον σύγχρονο κόσμο με τις αγορές, τα ιερά, τα μνημεία, τα τείχη και τα θέατρά της· συνεχίζει να φιλοξενεί ανθρώπους και ιδέες, έργα τέχνης και θεάματα, να δημιουργεί πολιτισμό. Αυτό που την διακρίνει είναι το στοιχείο της εξέλιξης, της σταδιακής αποκάλυψης, της ανάπλασης και της ανάδειξης. Η μορφή των περισσότερων μνημείων ανασυγκροτήθηκε μέσα από λιθοσωρούς. Το αρχαίο αστικό τοπίο διατηρεί στοιχεία που σχετίζονται με τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις από την ίδρυση της πόλης το 369 π.Χ. έως τον 14ο/15ο αιώνα μ.Χ. Η αρχαία Μεσσήνη, ως ένα αρχαιολογικό και οικολογικό πάρκο, έχει αποκτήσει τη δική της δυναμική χάρη στις δυνατότητες που προσφέρουν τα μεγαλειώδη αρχαιολογικά κατάλοιπα μιας αρχαίας πόλης ευανάγνωστης και παιδευτικής, το αλώβητο φυσικό περιβάλλον, οι ήπια δομημένοι σύγχρονοι οικισμοί που την περιβάλλουν.

Λέξεις ευρετηρίου

Βουλείο
Βασιλική
Ελλαδάρχης
ευκτήριος οίκος
ιπποδάμειο
κρεοπώλιον
Μένανδρος
Μεσσάνα
παλίμψιστο
Πελαγία
Σαιθίδες

1. Το βόρειο τμήμα του δημόσιου χώρου της πόλεως της αρχαίας Μεσσήνης.

Το αστικό τοπίο της αρχαίας Μεσσήνης λειτουργεί ως παλίμψιστον και διατηρεί στοιχεία που σχετίζονται με τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις από την ίδρυση της πόλεως τον 4ο αι. π.Χ. ως τον 14ο/15ο αι. μ.Χ. Δημιουργήθηκε στην Ύστερη Κλασική με Πρώιμη Ελληνιστική εποχή με βάση συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές αρχές οργάνωσης του χώρου (εικ. 1). Οι αρχές αυτές αντανakλούν τις πολιτικές και κοινωνικές αξίες της περιόδου, προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις της προγραμματικής αυτής πόλεως που ιδρύθηκε από τους Θηβαίους το 369 π.Χ. στις νότιες πλαγιές του όρους της Ιθώμης. Η πόλη φημιζόταν για τις δυνατές οχυρώσεις της, την μνημειακότητα των δημόσιων οικοδομημάτων και το ιπποδάμειο πολεοδομικό της σύστημα.

Αυτό που χαρακτηρίζει σήμερα την αρχαία Μεσσήνη και την διακρίνει από άλλους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους είναι το στοιχείο της εξέλιξης, της σταδιακής αποκάλυψης, της ανάπλασης και της αναγέννησης. Εμφανίζεται κάθε μέρα με μια νέα, όλο και πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Τα περισσότερα μνημεία δημιουργήθηκαν από το μηδέν, η μορφή τους ανασυγκροτήθηκε μέσα από λιθοσωρούς.

Χάρη στις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1986 ως σήμερα, και κυρίως τις αναστηλώσεις, που χρηματοδοτήθηκαν και εξακολουθούν να χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω του Υπουργείου Πολιτισμού, η αρχαία Μεσσήνη, τραυματισμένη από τα στοιχεία της φύσης και τα χέρια ανθρώπων μεταλλοκυνηγών και σκεπασμένη κάτω από επιχώσεις πολλών μέτρων, ξαναβλέπει το φως, ζει μια δεύτερη ζωή στο σύγχρονο κόσμο (εικ. 2). Δέχεται χιλιάδες επισκεπτών που μεταξύ άλλων απολαμβάνουν επιλεγμένα θεάματα και ακούσματα μέσα στα αρχαία οικοδομήματα θέασης και ακρόασης. Εκτός από τις μεγάλες και συνεχείς χρηματοδοτήσεις του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, σημαντική είναι και η οικονομική συμβολή χορηγών στο έργο.

Το στοιχείο της εξέλιξης, του γίνεσθαι και όχι του παγιωμένου αρχαιολογικού χώρου που χαρακτηρίζει την αρχαία Μεσσήνη αναδεικνύεται εναργέστερα μέσω των εικόνων και όχι του λόγου. Πίσω από τις εικόνες βρίσκονται οι σταθεροί και άξιοι συνεργάτες μου, οι αρχαιολόγοι, οι έμπειροι συντηρητές και το ευάριθμο αλλά ικανότατο και αφοσιωμένο εργατοτεχνικό προσωπικό που απαρτίζεται αποκλειστικά από Μεσσήνιους.

2. Θεατρική παράσταση στο Στάδιο της Μεσσήνης.

Παρά την μακρόχρονη κατοχή της χώρας τους, οι Μεσσήνιοι είχαν συνείδηση ότι αποτελούσαν ιδιαίτερο έθνος στην Πελοπόννησο και δεν έκρυβαν την επιθυμία για απελευθέρωση. Ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στο κάλεσμα του Επαμεινώνδα την άνοιξη του 369 π.Χ. για εγκατάσταση στην νέα πρωτεύουσα της αυτόνομης Μεσσηνίας, που αποφάσισε να ιδρύσει ο Θηβαίος στρατηγός ταυτόχρονα σχεδόν με την Αρκαδική Μεγαλόπολη προκειμένου να περιορίσει οριστικά στο έδαφός της τη Σπάρτη. Καταλληλότερη θέση για την νέα πόλη θεωρήθηκε η Ιθώμη, το ισχυρότερο φυσικό οχυρό της χώρας με το ιερό του Δία Ιθωμάτα στην κορυφή της, ιστορικά και συναισθηματικά δεμένο με τα τραγικά γεγονότα του τελευταίου Μεσσηνιακού πολέμου. Η πόλη

οικοδομήθηκε με βάση τις σύγχρονες αρχές της ιπποδάμειας πολεοδομίας και της οχυρωματικής τεχνικής του 4ου αι. π.Χ. ως πόλη δυνατή και μεγάλη, αντιπροσωπευτική ολόκληρου του έθνους των Μεσσηνίων (εικ. 3). Αναπτύχθηκε υπέρμετρα, σε βάρος των άλλων μεσσηνιακών πόλεων που συγκροτούσαν ένα είδος ομοσπονδίας ως μέλη του Κοινού των Μεσσηνίων.

Η *Pax Romana* ανέδειξε την Μεσσήνη σε πόλη υψηλού κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου. Διατήρησε το μέγεθος και την πολεοδομική μορφή της ως τα τέλη περίπου του 4ου αι. μ.Χ. Η παραλία της Κυπαρισσίας αντίκρυζε τις γνώριμες ανέκαθεν δυτικές θάλασσες και τις πόλεις της Ιταλίας, με τις οποίες διατηρούσαν οι Μεσσήνιοι ισχυρούς φιλικούς, πολιτικούς και εμπορικούς δεσμούς. Εύπορες οικογένειες Μεσσηνίων γαιοκτημόνων είχαν στην κατοχή τους και καλλιεργούσαν μεγάλες εκτάσεις στην Καμπανία. Κέρδισαν την εύνοια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, από τον Νέρωνα έως τον Μάρκο Αυρήλιο, και αναδείχθηκαν συγκλητικοί, χιλάρχοι λεγεώνων, δήμαρχοι, ταμίες της επαρχίας Σικελίας, Ελλαδάρχες της επαρχίας Αχαΐας,

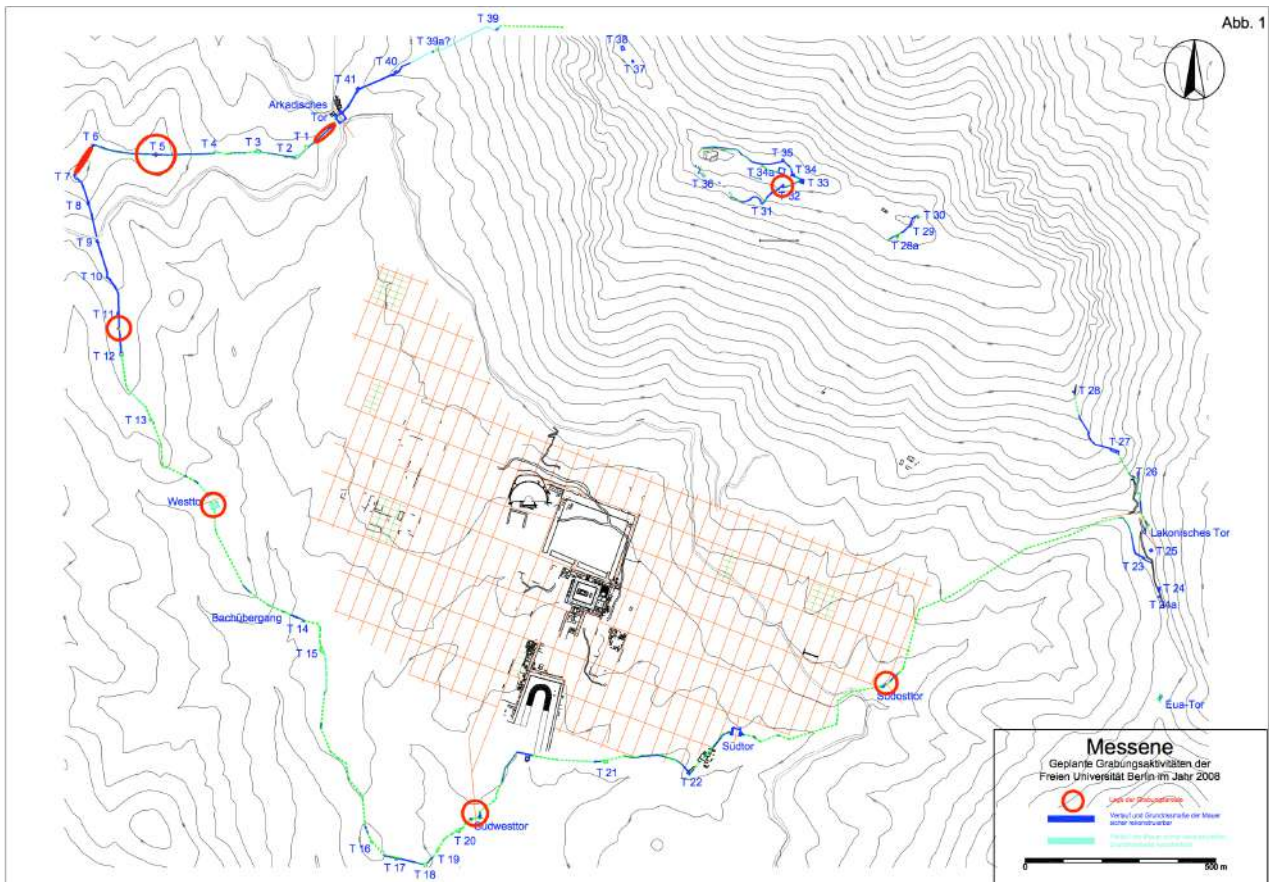

Abb. 1

3. Γενικό τοπογραφικό της πόλης Μεσσήνης.

4. Η Βασιλική του Θεάτρου.

Μέγιστοι Αρχιερείς δια βίου, οιωνοσκόποι και διοικητές της επαρχίας του Abelinum της Καμπανίας. Οι εξαγωγές και οι εισαγωγές προϊόντων από την Αδριατική πολλαπλασιάζονται, όπως ήταν αναμενόμενο μετά το 146 π.Χ. και κορυφώνονται στα χρόνια του Καίσαρα και του Αυγούστου, όταν εγκαθίστανται στην πόλη Ρωμαίοι πολίτες και άλλοι οι οποίοι μεταφέρουν τις συνήθειες και τις προτιμήσεις τους. Αυτοκράτορες όπως ο Τιβέριος, ο Κλαύδιος, ο Νέρων αλλά και οι Τίτος, Βεσπεσιανός, Δομιτιανός, Τραϊανός, Αδριανός, Μάρκος Αυρήλιος και Λούκιος Βέρος τιμήθηκαν από τους Μεσσήνιους με την ανέγερση ανδριάντων στην αγορά και το θέατρο. Ακόμη και τον Σύλλα, καθώς και τον στρατηγό του Μουρήνα τίμησαν με ανδριάντες οι ευπατρίδες της πόλης.

Όταν ο Πausanías επισκέφθηκε την Μεσσήνη στα χρόνια του Αντωνίνου Ευσεβούς (το 155 μ.Χ.), η πόλη εξακολουθούσε να αποτελεί κέντρο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής, σημείο αναφοράς για ολόκληρη τη μεσσηνιακή επικράτεια. Ο περιηγητής μας, απόλυτα αφοσιωμένος στην παλαιά θρησκεία, χωρίς «ενοχλήσεις από δογματικές αμφιβολίες και παγερά αδιάφορος για την πίστη των Χριστιανών», μπορούσε ακόμη να θαυμάσει τα λατρευτικά ή ιστορικού χαρακτήρα αγάλματα του μεγάλου Μεσσήνιου γλύπτη του 2ου αι. π.Χ. Δαμοφώντα τα οποία κοσμούσαν όχι μόνο το Ασκληπιείο, αλλά και τους ναούς του Διός Σωτήρος, της Μητέρας των Θεών και της Αρτέμιδος Λαφρίας στην αγορά και σε άλλες θέσεις της πόλης.

Στην διάρκεια του 4ου αι. μ.Χ., η Μεσσήνη δεν είχε πλέον την δύναμη να σταματήσει την σταδιακή

κατάρρευση των δημόσιων οικοδομημάτων και των ιερών που εγκαταλείφθηκαν αναγκαστικά στην τύχη τους. Στις πρώτες απώλειες συγκαταλέγεται το Θέατρο, το οποίο άρχισε να χρησιμοποιείται ως λατομείο ήδη από τα χρόνια του Διοκλητιανού. Η τελική πάντως κατάρρευση της πόλεως και η φυγή μεγάλου μέρους του πληθυσμού συντελέστηκε μετά τον μεγάλο σεισμό του 365 μ.Χ., σύμφωνα με την μαρτυρία της κεραμικής και των νομισμάτων που βρέθηκαν στα στρώματα της καταστροφής. Ωστόσο, από το πρώτο ήμισυ του 5ου αι. μ.Χ. ένας νέος οικισμός κάνει την εμφάνισή του στην περιοχή του Ασκληπιείου και απλώνεται σταδιακά ως την περιοχή του Θεάτρου, όπου τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν συνέχεια ζωής έως τον 14ο και τις αρχές του 15ου αιώνα. Τα σκολειά δρομάκια και τα ταπεινά σπίτια αυτού του οικισμού αγνοούν παντελώς τον αρχικό ιπποδρόμιο πολεοδομικό ιστό της πόλεως. Κέντρο της δημόσιας ζωής και της νέας πίστης αποτελούν τώρα οι πρωτοβυζαντινές Βασιλικές, η σημαντικότερη από τις οποίες έχει έλθει στο φως νοτιοανατολικά του Θεάτρου (εικ. 4).

Οι εντυπωσιακές οχυρώσεις της εποχής του Επαμεινώνδα συγκρίνονται από τον Πausanías με σημαντικά οχυρωματικά έργα της αρχαιότητας στην Ελλάδα και την Ασία. Προκαλούν ακόμη και σήμερα τον θαυμασμό. Οι πολυτελείς ταφικοί θάλαμοι έξω από την Αρκαδική Πύλη με μαρμάρινες σαρκοφάγους, όπου ενταφιάζονταν επίλεκτα μέλη της μεσσηνιακής αριστοκρατίας, μιλούν με την σειρά τους για το υψηλό οικονομικό status της τάξης αυτής τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. (εικ. 5α, β). Σε σαρκοφάγο των χρόνων του Αντωνίνου του Ευσεβούς εικονίζεται μάχη του Τρωϊκού

5α. Αρκαδική Πύλη και ταφικά μνημεία.

5β. Ταφικά μνημεία στην Αρκαδική Πύλη.

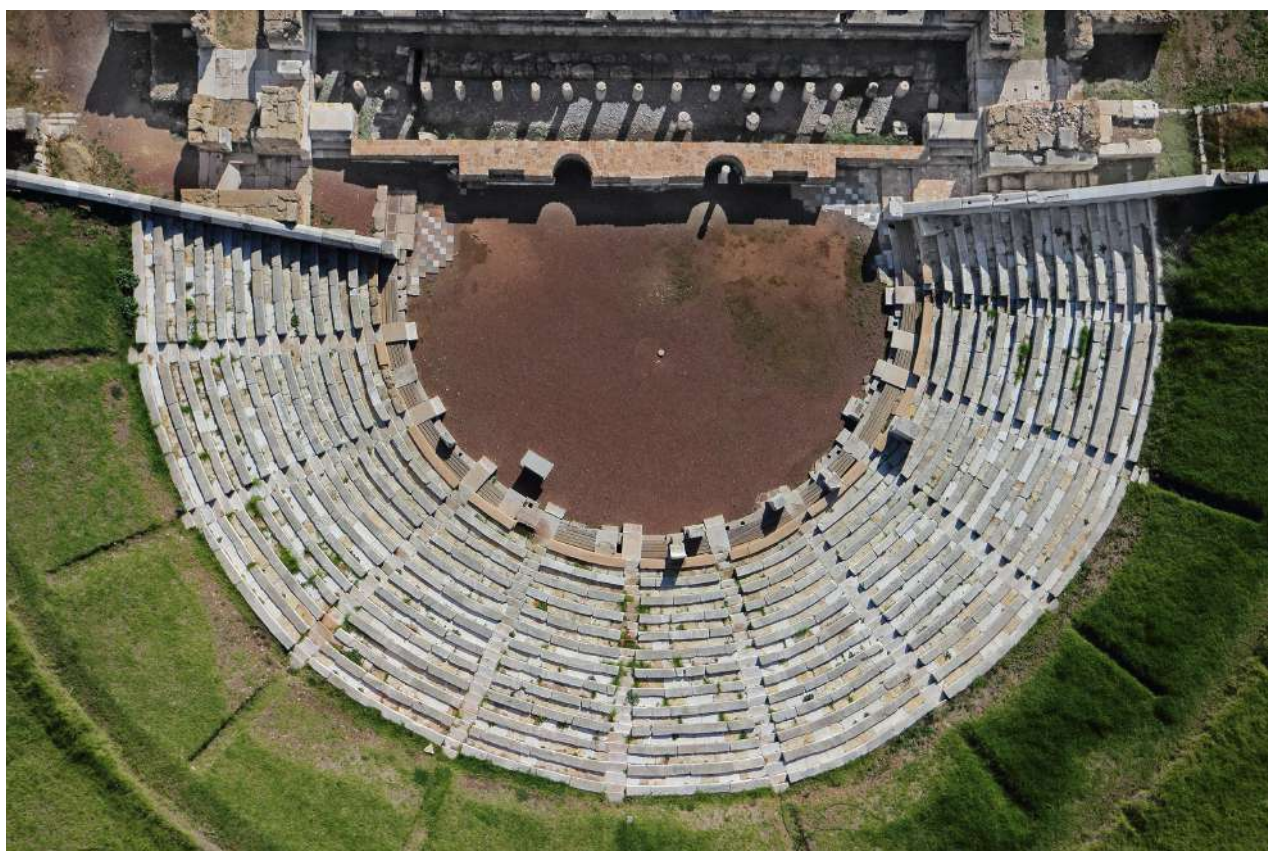
πολέμου μεταξύ ιππέων και πεζών σε ηρωική γυμνότητα, σε μια δεύτερη των αρχών του 3ου αι. μ.Χ. εικονίζονται σκηνές μάχης «ἐπί νηυσίν». Αποτελούν έργα νεοαττικών εργαστηρίων που γνώρισαν εκπληκτική άνθηση την περίοδο μεταξύ 150 και 250 μ.Χ., με τις εξαγωγές των προϊόντων τους να φθάνουν και στα πιο απομακρυσμένα σημεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι ταφικοί θάλαμοι χρησιμοποιήθηκαν σε όλη τη διάρκεια του 2ου, 3ου και εν μέρει 4ου αι. μ.Χ., ενώ ορισμένοι μετατράπηκαν σε κατοικίες και εργαστήρια κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Το Θέατρο της Μεσσήνης, το οποίο κτίστηκε στον 3ο αι. π.Χ. και εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 3ο αι. μ.Χ., λειτουργούσε όχι μόνο ως χώρος

παραστάσεων και θεαμάτων γενικώς, αλλά και ως χώρος συγκεντρώσεων πολιτικού χαρακτήρα, όπως προκύπτει από επιγραφικές μαρτυρίες. Το κοίλο, το οποίο περιλαμβάνει ένδεκα κερκίδες, συγκρατείται εξωτερικά από ισχυρό αναλημματικό τοίχο με τοξωτά ανοίγματα ανά είκοσι περίπου μέτρα που οδηγούν μέσω κλιμακωστών στο άνω διάζωμα (εικ. 6α, β). Δεν διατηρούνται ίχνη από την πρώτη ξύλινη σκηνή του 3ου αι. π.Χ. Σώζονται οι λίθινες αύλακες μιας δεύτερης κινητής σκηνής του 2ου αι. π.Χ., η οποία κυλούσε σε τροχούς προς την ορχήστρα και στεγαζόταν σε σκηνοθήκη μετά τις παραστάσεις (εικ. 7). Μια ράμπα, πίσω από τη σκηνοθήκη οδηγεί στο πρώτο διάζωμα. Επιγραφές απελευθέρωσης σκλάβων του 2ου αι. π.Χ. βρίσκονται χαραγμένες στο μέτωπο ορισμένων λίθινων καθισμάτων. Θρόνοι για αξιωματούχους της πόλεως και βάθρα χάλκινων και μαρμάρινων ανδριάντων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων εκτίθενται γύρω στην ορχήστρα. Ένα από τα βάθρα φέρει επιγραφή προς τιμή (μετά θάνατο) του φιλόσοφου Τίτου Φλάβιου Ισοκράτη Νέου Πλάτωνα. Ένα δεύτερο ενεπίγραφο βάθρο έφερε χάλκινο ανδριάντα του Αδριανού, ένα τρίτο το άγαλμα του αγνοοθέντος των Διονυσίων. Η πρώτη λίθινή σταθερή σκηνή με προσκήνιο από ιωνικούς κίονες και ημικίονες κατασκευάστηκε τον 1ο αι. μ.Χ. Οι κίονες της επαναχρησιμοποιήθηκαν ως υποστηρίγματα του ξύλινου δαπέδου του ρωμαϊκού

6α. Γενική άποψη του Θεάτρου από ΒΔ.

6β. Το κοίλο και η ορχήστρα του Θεάτρου.

7. Αποψη της σκηνοθήκης με τις λίθινες αύλακες.

8. Άγαλμα Ίσιδος Πελαγίας.

προσκήνιου που ανήκει σε τριώροφο σκηνικό οικοδόμημα του 2ου αι. μ.Χ. Την δαπάνη της τριώροφης αυτής σκηνής κατέβαλε ο Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καϊλιανός II, ισόβιος αρχιερέας των Σεβαστών και Ελλαδάρχης της Αχαιίας. Ο γλυπτικός διάκοσμος της πρόσοψης της σκηνής (scenae frons) σχετίζεται με τους προγόνους του και με του Ρωμαίους αυτοκράτορες Τραϊανό, Αδριανό, Σεπτίμιο Σεβήρο, Μάρκο Αυρήλιο και Λούκιο Βέρο, με τους οποίους η οικογένεια των Σαιθιδών διατηρούσε στενούς δεσμούς. Μαρμάρινα αγάλματα των παραπάνω αυτοκρατόρων είχαν ανιδρυθεί στις τρεις ισόγειες κόγχες του σκηνικού οικοδομήματος. Τα αγάλματα της Ίσιδος Πελαγίας, του Ερμή και δύο πορτραίτα της οικογένειας των Σαιθιδών ήταν τοποθετημένα στις κόγχες του δεύτερου και του τρίτου ορόφου (εικ. 8). Πριν από την εγκατάλειψη του θεάτρου, αγώνες μονομάχων και άλλου είδους λαϊκά θεάματα διαδραματίζονταν στην ορχήστρα. Το Θέατρο συνέχισε να χρησιμοποιείται ως λατομείο από τον 4ο έως τον 14ο αι. μ.Χ. Ένα ασβεστοκάμινο κατασκευάστηκε σε επαφή με τον ανατολικό αναλημματικό τοίχο του κοίλου. Κατά μήκος του ίδιου αναλήμματος του κοίλου αποκαλύφθηκαν επτά ταπεινά δωμάτια τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ως κατοικίες και εργαστήρια σε σχέση με το ασβεστοκάμινο.

Δυτικά του Θεάτρου κατά μήκος ενός στενού δρόμου, ήλθε στο φως μια σειρά δωματίων σημαντικού οικοδομικού συγκροτήματος της ύστερης ρωμαϊκής (3ου-4ου αι. μ.Χ.). Έχουν κατασκευασθεί πάνω στα κατάλοιπα προγενέστερων φάσεων της ύστερης Ελληνιστικής και της πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου. Το ψηφιδωτό δάπεδο

9. Ψηφιδωτό δάπεδο με την επιγραφή του Αναγνώστη Παράμονου.

μιας μεγάλης αίθουσας φέρει στο κέντρο μετάλλιο με την επιγραφή Παράμονος Αναγνώστης εποίησε (εικ. 9). Το ψηφιδωτό δάπεδο της αίθουσας, που βρίσκεται βόρεια της προηγούμενης, φέρει μεταξύ άλλων την επιγραφή: Θεόδουλος επίσκοπος ποιεί. Η σαφής σχετικά δήλωση των εκκλησιαστικών ιδιοτήτων των δύο κτητόρων (του αναγνώστη Παράμονου και του επισκόπου Θεόδουλου), η πολυτέλεια και το μέγεθος του κτίσματος παραπέμπουν σε δημόσια χρήση. Η αρχιτεκτονική μορφή δεν δηλώνει ευθέως την ταυτότητα του κτηρίου ως χώρου εκκλησιασμού ή κατοικίας επισκόπου. Στην πρώιμη πάντως περίοδο οι δύο αυτές χρήσεις μπορεί να ταυτίζονται. Ενδέχεται τελικά να έχουμε έναν παλαιοχριστιανικό ευκτήριο οίκο, μια κατ' οίκον εκκλησία των πρώτων χριστιανικών αιώνων, πριν από την καθιέρωση των γνωστών εκκλησιαστικών αρχιτεκτονικών τύπων που εμφανίζονται από το δεύτερο ήμισυ του τέταρτου αιώνα και εξής.

Αμέσως ανατολικά του Θεάτρου βρίσκεται η Κρήνη Αρσινόη η οποία κατασκευάστηκε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και χρησιμοποιήθηκε χωρίς διακοπή ως τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. (εικ. 10α, β). Ένα σύνταγμα αγαλμάτων της οικογένειας του Αυγούστου είχε ανιδρυθεί στην ημικυκλική εξέδρα στο μέσο της άνω δεξαμενής. Ένας υδρόμυλος κατασκευάστηκε μπροστά στην Κρήνη στα χρόνια του Ιουστινιανού. Το κείμενο στην πινακίδα

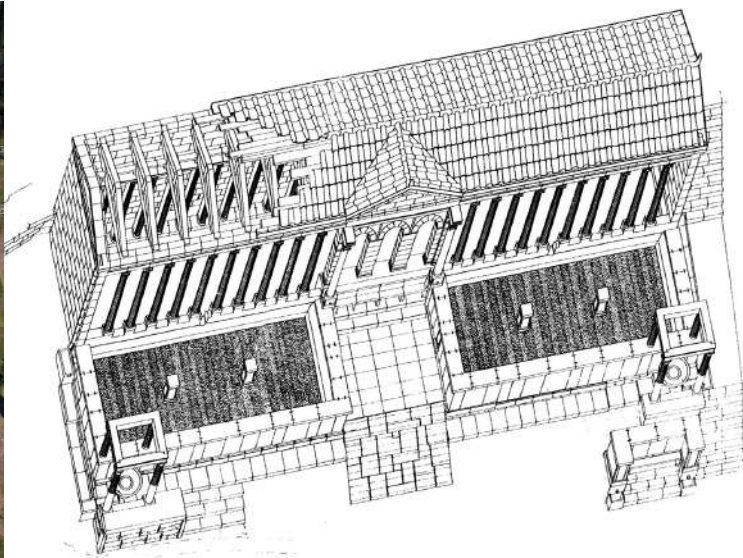

ενημερώνει τον επισκέπτη για την μακρά ιστορία του κτίσματος.

Σε μικρή απόσταση νότια του Θεάτρου βρίσκεται το ιερό της Ίσιδας και του Σέραπη, το οποίο αναφέρει ο Πausanias. Το αρχιτεκτονικό συγκρότημα που ήλθε στο φως στο βόρειο τμήμα του Ισείου είναι αυτοτελές, καταλαμβάνει μικρό σχετικά τμήμα του συνολικού χώρου του ιερού της Αιγυπτίας θεάς και χρονολογείται στην τελευταία φάση λειτουργίας του, αυτή του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ. (εικ. 11). Το συγκρότημα περιλαμβάνει τρεις δεξαμενές για την συλλογή όμβριων υδάτων με μονόλιθο ή κτιστό κάθισμα στο εσωτερικό τους, καθώς και μια σειρά δωματίων γύρω από τις δεξαμενές, τα οποία φέρουν λίθινα κτιστά έδρανα κατά μήκος των τοίχων τους, εσωτερικά. Η λειτουργία του συγκροτήματος φαίνεται ότι σχετίζεται με τελετουργίες μύησης, όπου ο ρόλος του νερού ήταν ουσιαστικός για την μετάβαση του μυημένου στον κόσμο των πιστών

10α. Κρήνη Αρσινόη και Βόρεια Στοά.

10β. Αναπαράσταση της Κρήνης Αρσινόης.

11. Αεροφωτογραφία του ιερού της Ίσιδος.

της αιγυπτιακής λατρείας, όπως συμβαίνει στην τέλεση του μυστηρίου της βάπτισης. Σε όλα σχεδόν τα γνωστά ιερά της Ίσιδος της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου η παρουσία δεξαμενών νερού είναι δεδομένη. Οι μύστες, μετά από κατήχηση που δέχονταν καθισμένοι στα λίθινα έρανα, έπρεπε να βυθιστούν στο νερό των δεξαμενών, στο πλαίσιο μιας τελετουργικής πράξης που συμβόλιζε τον θάνατο του Οσίριδος από πνιγμό στα νερά του Νείλου. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Περί Ίσιδος, 39), κατά τη διάρκεια της τέλεσης των μυστηρίων του Οσίριδος, ο ιερέας βάδιζε στο νερό κρατώντας ένα δοχείο στο οποίο συγκέντρωνε συμβολικά τα επιπλέοντα μέλη του Οσίριδος. Από *dissecta membra* ανέστησε τον γιο της η μητέρα του Ίσιδα. Η μεταφορά στοιχείων της μυητικής αυτής τελετουργίας στον χριστιανισμό είναι προφανής, ενώ η εγγύτητα των δύο ιερών στην αρχαία Μεσσήνη, του Ισείου και πρωτοβυζαντινής Βασιλικής, δεν είναι τυχαία.

Η τρίκλιτη διώροφη στοά του 3ου αι. π.Χ., μήκους 196 μέτρων, η οποία βρίσκεται αμέσως ανατολικά της Κρήνης Αρσινόης, αποτελεί το

βόρειο όριο της αγοράς (εικ. 12). Λειτουργήσε ως τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Δυο σειρές κορινθιακών κίωνων στο εσωτερικό ορίζουν τα κλίτη. Η κιονοστοιχία της πρόσοψης ήταν δωρική. Ο χαρακτήρας της δεν ήταν εμπορικός. Αντί για καταστήματα περιλαμβάνει επτά ορθογώνιες κόγχες-εξέδρες κατά μήκος του πίσω τοίχου, στις οποίες βρίσκονταν ανιδρυμένοι μαρμαρίνοι τιμητικοί ανδριάντες πάνω στα λίθινα ενεπίγραφα βάθρα τους. Στην πρώτη κόγχη ήλθε στο φως ο μαρμαρίνος ανδριάντας ενός ρωμαίου αξιωματούχου με τήβεννο (*toga*), ο οποίος ταυτίζεται με τον ταμία και αντιστράτηγο των χρόνων του Αυγούστου Πόπλιο Κορνήλιο Σκιπίωνα (εικ. 13). Μπροστά στην κόγχη, μεταξύ των κορινθιακών κίωνων της στοάς, βρίσκονται τοποθετημένα τα ενεπίγραφα βάθρα της οικογένειας των Φλαβίων, του Τίτου, του Βεσπεσιανού, του Δομιτιανού και της συζύγου του Δομιτίας. Το όνομα του Δομιτιανού έχει αποξεσθεί λόγω της *damnatio memoriae* που είχε επιβάλει η σύγκλητος μετά το θάνατό του. Στο ανατολικό πέρας της στοάς ήλθαν στο φως τρεις λίθινες αγορανομικές τράπεζες (σηκώματα) με κοιλότητες διαφόρων μεγεθών για τον έλεγχο της χωρητικότητας των δοχείων που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι στην αγορά της Μεσσήνης. Ένα Βαλανείο (λουτρώνας) της ύστερης ρωμαϊκής-πρώιμης χριστιανικής περιόδου κατασκευάστηκε πάνω στα ερείπια της ελληνοιστικής στοάς (εικ. 14). Χρησιμοποιήθηκε ως τον πρώιμο 7ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με τα νομίσματα που ήλθαν στο φως.

Η ανίδρυση της μεγάλης πρωτοχριστιανικής Βασιλικής που βρίσκεται νοτιοδυτικά του Θεάτρου χρονολογείται στον πρώιμο 6ο αιώνα, σύμφωνα με

12. Η Βόρεια Στοά της αγοράς.

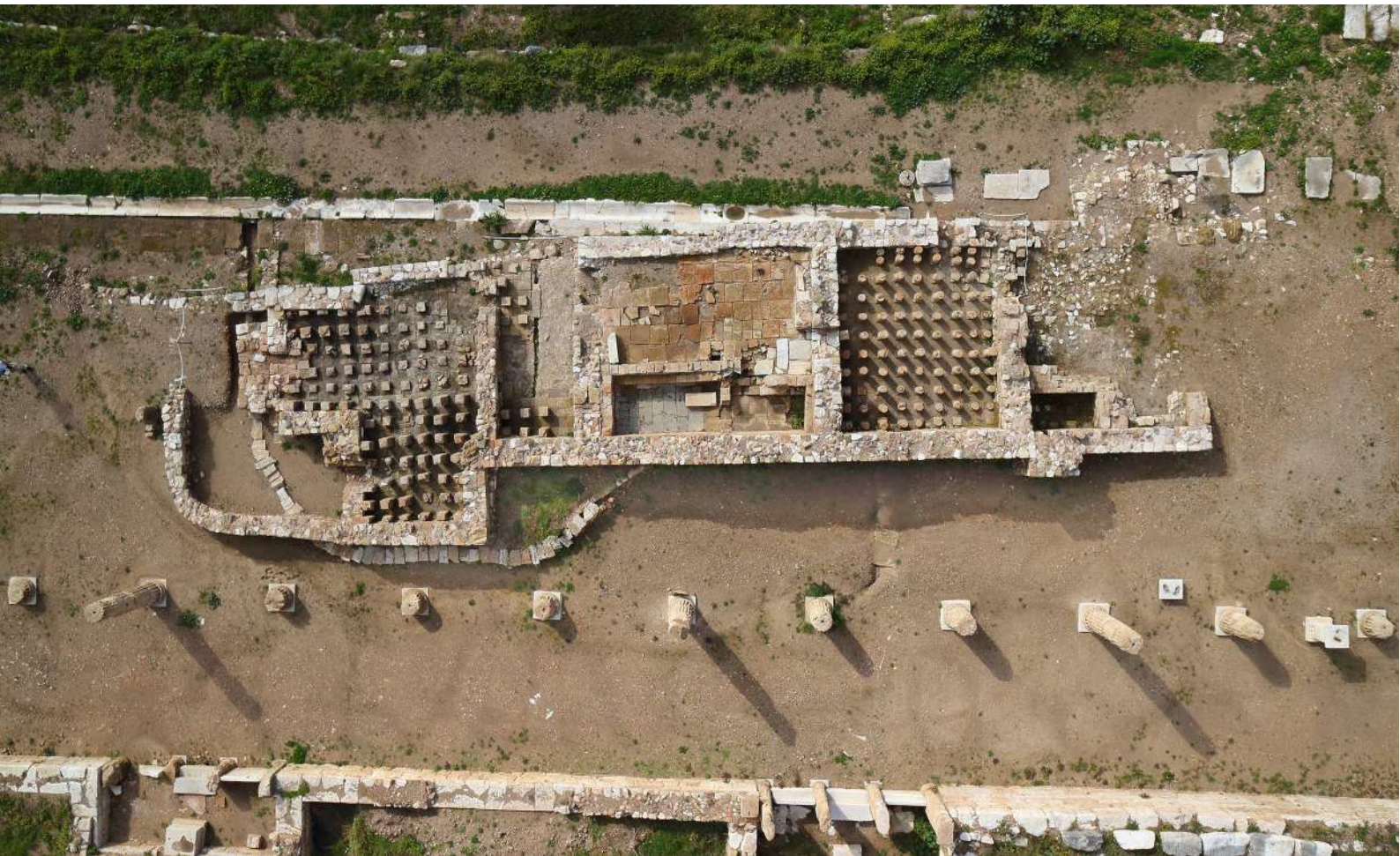

13. Μαρμάρινος κορμός του Πόπλιου Κορνήλιου Σκιπίωνα από την Βόρεια Στοά.

την μαρτυρία θησαυρού χάλκινων νομισμάτων του πρώιμου δού αιώνα που αποκαλύφθηκαν σε πλευρικό δωμάτιο, το οποίο λειτουργούσε ως χώρος κατήχησης (εικ. 4). Τα πλευρικά κλίτη χρησιμοποιήθηκαν για ενταφιασμούς κατά τη διάρκεια της Μεσοβυζαντινής και της Βυζαντινής περιόδου. Η λατρεία κατά τον 13ο αιώνα περιορίστηκε σε Παρεκκλήσι που κτίστηκε πρόχειρα στο ανατολικό πέρας του νότιου κλίτους.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός ύστερου ελληνιστικού κυκλικού κτίσματος, ενός μονόπτερου με δωρική κιονοστοιχία ήλθε στο φως κάτω από τα θεμέλια της Βασιλικής. Γύρω από τον μονόπτερο, σε ελαφρώς υπερυψωμένο επίπεδο, δημιουργήθηκε στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια πλατεία στρωμένη με ψηφιδωτά, όπου εντάσσεται και ζώνη με μορφές από την χαμένη κωμωδία του Μενάνδρου που έφερε τον τίτλο «Μεσσηνία», σύμφωνα με τα ψηφοθετημένα ονόματα των μορφών (η Μεσσηνία γυναίκα, ο αγωγιάτης Αττικός, ο όνος, ο δούλος Ζώσιμος) (εικ. 15). Ψηφιδωτό δάπεδο που κάλυπτε το δωμάτιο συμποσίων της λεγόμενης «Οικίας Μενάνδρου» στην Λέσβο, πλούσια διακοσμημένης οικίας του ύστερου 3ου αι. μ.Χ., εικονίζονται ο ποιητής Μένανδρος, η μούσα Θάλεια με την κωμική προσωπίδα και ράβδο, καθώς και σκηνές από επτά κωμωδίες του Μενάνδρου.¹ Οι παραστάσεις συνοδεύονται από

14. Ο Λουτρώνας (αεροφωτογραφία).

15. Ψηφιδωτό κωμωδίας Μενάνδρου.
Ο δούλος Ζώσιμος.

16. Οικία Μενάνδρου, Μυτιλήνη.
Σκηνή της κωμωδίας Μεσσηνία ή Ανατεθειμένη.

επιγραφές που αναφέρονται σε μέρη των κωμωδιών και σε προσώπα της υπόθεσης, τα οποία απεικονίζονται. Τα πρώτα μέρη της κωμωδίας «Μεσσηνία» ήταν αφιερωμένα σε Μεσσηνία γυναίκα, η οποία ενώ είχε καλλιεργήσει ελπίδες στον εραστή της ότι θα τον παντρευτεί, αθέτησε την υπόσχεσή της. Η ίδια κωμωδία αναφέρεται στις πηγές και ως Άνατεθειμένη (βλ. Σούδα στη λέξη) (εικ. 16).

Στην δυτική πλευρά της αγοράς, ανατολικά της Πρωτοβυζαντινής Βασιλικής ήλθε στο φως ελληνιστικό οικοδόμημα που φέρει στην πρόσοψη δωρική στοά στραμμένη προς τα δυτικά. Φέρει τέσσερα ορθογώνια καταστήματα πίσω από την στοά, τα οποία επικοινωνούν μέσω μεγάλων θυραίων ανοιγμάτων με περιστύλιο αποτελούμενο από παχείς αράβδωτους ασβεστολιθικούς κίονες.

17α. Το Κρεοπώλιον (αεροφωτογραφία).

Σε ένα από τα επιστύλια της δωρικής στοάς σώζεται δίστιχη επιγραφή του 1ου αιώνα:

[- - - - -] | ηρ τήν στοάν ώρόφωσεν καί τόν τοίχον έκονίασε

[- - - - - καί] | ταύτα πάντα έκ τών ίδίων από Δ άωοε.

Ο τάδε ευεργέτης δαπάνησε τό ποσό των 1875 (δηναρίων;) για την επισκευή της οροφής της στοάς και το σοβάτισμα των τοίχων της. Ως προς το περιεχόμενο και την χρονολόγηση σχετίζεται με επιγραφή επισκευών από το Σεβάστειο του Ασκληπείου.² Ο Πausanias αναφέρεται μόνο στα λατρευτικά αγάλματα και τους ναούς της αγοράς, αδιαφορώντας για τα οικοδομήματα πολιτικού και εμπορικού χαρακτήρα. Στην επιγραφή των επισκευών του 1ου αι. μ.Χ. την οποία μνημονεύσαμε παραπάνω (SEG 23, 205.207 και 35, 343) αναφέρονται η «Παντόπωλις στοά», η «στοά του Νικαίου» και η στοά η «παρά τό Κρεοπώλιον».³ Ειδικά για το Κρεοπώλιον, στην ως άνω επιγραφή (στ. 33-34) αναγράφονται επί λέξει τα εξής:

Μηνάς καί Λεύκιος Σάλβιος οί Ζωπύρου έπισκευάσιν έν ώ τό κρεοπώλιον έστί καί τάν ποτ' αύτῶ στοάν από δειναρίων τριακοσίων.

Το στοϊκό οικοδόμημα με το περιστύλιο ταυτίζεται κατά τη γνώμη μου με το κρεοπώλιον (macellum) και τη στοά πού περιγράψαμε παραπάνω (εικ. 17α). Οι αδελφοί Μηνάς και Λεύκιος Σάλβιος γιοι του Ζωπύρου υποσχέθηκαν να επισκευάσουν (το

17β. Γενική άποψη της αγοράς από ΒΑ. Βουλευτήριον, ναός Μεσσάνας, Πρυτανείο, Κρεοπωλίων, Βασιλική, Θέατρο.

περιστύλιον;) όπου βρισκόταν το κρεοπωλείο, ενώ ο (άγνωστος ευεργέτης) δαπάνησε 1875 δηνάρια για να επισκευάσει την οροφή και να σοβατίσει την στοά.

Αμέσως ανατολικά από το κρεοπωλείο βρίσκεται το πρώτο Βουλευτήριον (Βουλευτήριον) της πόλης σε μορφή υπόστυλης αίθουσας, όπως το Θεοσίλιον της Μεγαλόπολης. Νοτιότερα δεσπόζει ο περίστυλος δωρικός ναός της πρώτης θεοποιημένης βασίλισσας της χώρα Μεσσάνας, ενώ μπροστά από αυτόν, στα δυτικά είναι το Πρυτανείο της πόλεως με προστώο στραμμένο ανατολικά (εικ. 17β). Και τα τρία κτίσματα συγκροτούν ενιαία αρχιτεκτονική ενότητα της αγοράς από την πρώτη οικοδομική φάση της πόλεως του Επαμεινώνδα.

Ο Πausanias παρουσιάζει το Ασκληπιείο ως μουσείο έργων τέχνης (εικ. 18α). Ήταν ένα από τα πλέον εξέχοντα οικοδομικά συγκροτήματα της πόλης, ιερή αγορά, κέντρο της δημόσιας ζωής, που λειτουργούσε ως πολιτική αγορά από τον 3ο

αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ. παράλληλα με την παρακείμενη εμπορική αγορά. Η περιοχή γύρω από τον ναό του Ασκληπιού και τον βωμό του ήταν ασφυκτικά γεμάτη από τα βάθρα (140 τον αριθμό) χάλκινων ανδριάντων διαφόρων εποχών, που εικόνιζαν προσωπικότητες της πολιτικής ζωής. Στους Οίκους κατά μήκος της δυτικής πτέρυγας του ιερού είχαν ανιδρυθεί έργα του Μεσσήνιου γλύπτη του 2ου αι. π.Χ. Δαμοφώντα που εικόνιζαν θεούς, ήρωες και πρόσωπα του ιστορικού παρελθόντος της πόλης. Μέσα στον λατρευτικό Οίκο της Ορθίας και Φωσφόρου Αρτέμιδος αποκαλύφθηκαν από τον αείμνηστο Αναστάσιο Ορλάνδο τρία αγάλματα ιερειών των ρωμαϊκών χρόνων και επτά αγάλματα κορασίδων ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ένα από αυτά φέρει την υπογραφή του Αλεξανδρινού γλύπτη Απολλώνιου Ερμοδώρου που έδρασε στο πρώτο ήμισυ του 1ου αι. μ.Χ. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του Ασκληπιείου βρίσκονται: το λεγόμενο Εκκλησιαστήριον, το επιβλητικό Πρόπυλο, το Βουλευτήριον και η αίθουσα του Αρχαίου. Η ορχήστρα του Εκκλησιαστηρίου επιστρώθηκε με πολύχρωμες πλάκες στα ρωμαϊκά χρόνια (2ος-3ος αι., εικ. 18β). Ένα κολοσσιαίο λίθινο βάθρο, που έφερε το χάλκινο άγαλμα ενός ιππέα (πιθανώς της οικογένειας των Σαιθιδών), είναι στημένο στο ανατολικό άκρο της ορχήστρας μπροστά στο κλιμακοστάσιο. Όπως σημειώσαμε στην αρχή, ένας οικισμός του πρώτου ημίσεος του 5ου αιώνα κάνει την εμφάνισή του κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του Ασκληπιείου.

18α. Το Ασκληπιείο.

18β. Το Εκκλησιαστήριον.

19. Άποψη της Παλαίστρας.

Μια αστική έπαυλη των ρωμαϊκών χρόνων βρίσκεται στα ανατολικά του Ασκληπείου. Δύο μεγάλες αίθουσές της, ξεχωρίζουν όχι μόνο με το μέγεθός τους αλλά και με την πολυτέλεια της κατασκευής. Οι εσωτερικές παρειές των τοίχων έφεραν ορθομαρμαρώσεις, το δάπεδο της βορειότερης φέρει πολύχρωμο μαρμαροθέτημα (*opus sectile*) μέσα σε πλαίσιο από ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, το δάπεδο της νότιας αίθουσας που λειτουργούσε ως προθάλαμος φέρει ψηφιδωτό. Τα νεώτερα από τα νομίσματα που αποκαλύφθηκαν στο στρώμα της καταστροφής είναι του Κώνστα (346-350) και του Κωνσταντίου ΙΙ (346-361 μ.Χ.). Ορίζουν τον *terminus post quem*, δηλαδή το όριο μετά το οποίο καταστράφηκε το οικοδόμημα από τον τρομακτικό σεισμό του 365 μ.Χ. Μέσα στο στρώμα καταστροφής της βόρειας αίθουσας αποκαλύφθηκαν τρία μαρμάρινα αγάλματα που εικονίζουν την Αρτέμιδα Κυνηγέτιδα στον τύπο της Λαφρίας, έναν ρωμαίο αυτοκράτορα, τον Μεγάλο Κωνσταντίνο ή τον γιο του Κωνσταντίου, και ένα άγαλμα Ερμή.

Τάσεις επίδειξης για λόγους κοινωνικής προβολής είναι εμφανείς στις ποικίλες αρχιτεκτονικές μορφές που επιλέγουν για τα ταφικά τους μνημεία οι οικογένειες της μεσσηνιακής ελίτ. Μια ολόκληρη σειρά από αυτά είχαν κατασκευαστεί στα ελληνιστικά χρόνια πίσω από τη δυτική στοά του Γυμνασίου κατά μήκος του δρόμου που οδηγεί στην Παλαίστρα (εικ. 19). Κάθε ένα από αυτά

περιλαμβάνει διαφορετικό αριθμό τάφων στο εσωτερικό του. Το ταφικό μνημείο Κ3 που βρίσκεται υπό αναστήλωση, είναι το καλύτερα διατηρημένο και με μια ασυνήθιστη κωνική στέγη. Τα ονόματα των πρώτων οκτώ αφηρωϊσμένων νεκρών, ανδρών και γυναικών, βρίσκονται αναγραμμένα στην ανατολική πλευρά του μνημείου. Κατά τη διάρκεια του 1ου αι. μ.Χ. τα μέλη μιας μεταγενέστερης οικογένειας (άγνωστο αν είχε δεσμούς συγγένειας με την πρώτη) χρησιμοποίησαν το ίδιο μνημείο για τους ενταφιασμούς τους και έστησαν τα μαρμάρινα αγάλματα δύο επιφανών μελών τους σε οίκο μπροστά από αυτό.

Το Πρόπυλο του Γυμνασίου αποτελεί τυπικό παράδειγμα κοινωνικής προβολής των Γυμνασιάρχων της πόλης μέσω των ευεργεσιών τους (εικ. 20). Το Πρόπυλο κατασκευάστηκε από τον Γυμνασίαρχο Χαρτέλη Φίλωνος στα χρόνια του Αυγούστου και επισκευάστηκε από τον Γυμνασίαρχο Διονύσιο Δημητρίου.

Ο Πausanias μνημονεύει αγάλματα του Θησέα, του Ερμή και του Ηρακλή στο Γυμνάσιο της Μεσσήνης. Το άγαλμα του Ηρακλή στον τύπο *Farnese-Caserta* βρέθηκε κομματιασμένο μέσα σε δωμάτιο της δυτικής στοάς του Γυμνασίου, του οποίου η είσοδος είχε κλειστεί με τοίχο. Ήταν έργο των καλλιτεχνών Απολλώνιου Ερμοδώρου και του γιου του Δημήτριου από την Αλεξάνδρεια, οι οποίοι εργάστηκαν στη Μεσσήνη τον 1ο αι. μ.Χ.

20. Άποψη του Σταδίου από Β. Εμπρός δεξιά το Πρότυλο.

Ο στίβος του Σταδίου εφάπτεται στο νότιο τείχος της πόλεως (εικ. 21). Στο σημείο αυτό κατασκευάστηκε, τον 1ο αι. μ.Χ., ένα δωρικό πρόστυλο τετρακίονιο νάοσχημο κτίσμα, ύψους 8 μέτρων, που εδράζεται σε υψηλό πόδιο (εικ. 22). Θραύσματα μαρμάρινης σαρκοφάγου και άλλα γλυπτά βρέθηκαν μεταξύ των πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών του κτίσματος. Ο Πausanias είδε στο Στάδιο το Ηρώο-Μαυσωλείο της οικογένειας των Σαιθιδών και μνημόνευσε τους προγόνους του ενταφιασμένου εκεί Σαιθίδα της εποχής του. Τον περιγράφει ως άνδρα με τεράστια περιουσία και πολιτική επιρροή. Χάρη σε μεγάλο σχετικά αριθμό

επιγραφών που έχουν έλθει στο φως τόσο στη Μεσσήνη όσο και στην Καμπανία έχει αποκατασταθεί το γενεαλογικό δένδρο της μεσσηνιακής αυτής οικογένειας σε διάστημα έξι γενεών.

Θετικό στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης είναι οπωσδήποτε το γεγονός, ότι υλικά κατάλοιπα διαφόρων περιόδων συνυπάρχουν αρμονικά το ένα δίπλα στο άλλο χωρίς να δημιουργούν σύγχυση στο θεατή. Η εικόνα που παρουσιάζει ο ευρύτερος χώρος της τειχισμένης πόλης στην αρχαιότητα και στην περίοδο της ρωμαϊοκρατίας δεν διέφερε ουσιαστικά από τη σημερινή όψη του αρχαιολογικού πάρκου με τα οικοδομήματα πολιτικού και

λατρευτικού χαρακτήρα να δεσπόζουν ανάμεσα σε σύγχρονους ελαιώνες, αμπελώνες και αγρούς.

Από τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. και εξής η Μεσσήνη αδυνατεί να συγκρατήσει την προϊούσα φθορά των κολοσσιαίων δημόσιων οικοδομημάτων και των ιερών της που εγκαταλείπονται σταδιακά στην τύχη τους. Σύμφωνα, πάντως, με τον Λιβάνιο (314-393 μ.Χ.), σε μια επαρχιακή πόλη, όπως η Μεσσήνη, έβρισκε ακόμη κανείς άνδρες ευγενικής καταγωγής και εραστές των Μουσών.

Βαρύνουσα στην περίπτωση

21. Το Στάδιο και στο βάθος το Μαυσωλείο.

22. Το Μουσωλείο των Σαιθιδών.

της Μεσσήνης είναι ακόμη η κοινωνική διάσταση του μνημειακού συνόλου της, η παιδευτική αξία, η συμβολική και η αναπτυξιακή με δυνατότητες χρήσης και ανταποδοτικής λειτουργίας. Στο κέντρο των στόχων μας σε σχέση με την έννοια της ορθής λειτουργίας του αρχαιολογικού χώρου περιλαμβάνεται η κοινωνική διαδραστικότητα, η αμφίροπη σχέση κοινού και μνημείων. Ένδοξες ημέρες όπως αυτές που βιώνει ο αρχαιολογικός χώρος σήμερα δεν είχε αντικρύσει ούτε την περίοδο της μεγάλης ακμής της πόλης, όταν τελούνταν εκεί οι γυμνικοί αγώνες κατά τη διάρκεια της μεγάλης γιορτής των Ιθωμαίων και η μεσσηνιακή κοινωνία συνέρρεε από όλα τα σημεία της επικράτειας να καμαρώσει τη νεολαία της χώρας να αγωνίζεται στο δρόμο, το άλμα, το δίσκο, το ακόντιο, την πάλη, την πυγμή, το παγκράτιο και το πένταθλο.

Η αρχαία Μεσσήνη, ως ένα αρχαιολογικό και οικολογικό πάρκο, έχει αποκτήσει τη δική της δυναμική και πληρότητα χάρη στις δυνατότητες που προσφέρουν τα μεγαλειώδη αρχαιολογικά κατάλοιπα μιας αρχαίας πόλης (ευανάνγνωστης και

παιδευτικής), το αλώβητο φυσικό περιβάλλον, οι ήπια δομημένοι σύγχρονοι οικισμοί που την περιβάλλουν, καθώς επίσης οι μακρόχρονες επενδύσεις χρόνου και κόπου των τελευταίων τριών δεκαετιών με την οικονομική υποστήριξη του Ελληνικού Κράτους, των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων και των χορηγών. Μια αρχαία πόλη αναγεννιέται μέσα από τα ερείπιά της, αναπλάθεται, ζει μια δεύτερη ζωή στο παρόν με τις αγορές, τα ιερά, τα μνημεία, τα τείχη και τα θέατρά της, συνεχίζει να φιλοξενεί ανθρώπους και ιδέες, έργα τέχνης και θεάματα, να δημιουργεί πολιτισμό.

Τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος που μας περιβάλλουν δεν είναι μονοσήμαντες οντότητες, μεταδίδουν σύνθετα νοήματα που μετασχηματίζονται καθώς διάφορες κοινωνικές ομάδες και άτομα συνδιαλέγονται καθημερινά μαζί τους, αναπτύσσοντας αμφίδρομες σχέσεις με διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

ABSTRACT

Ancient Messene From the Hellenistic to the Roman and Byzantine City

Petros Themelis

Director of Excavations at Ancient Messene

F. Professor of Classical Archaeology

Department of History and Archaeology, University of Crete, Greece

Themes in Archaeology 2017, 1(1): 6-21

The urban landscape of Messene was constructed in the Early Hellenistic era, according to certain architectural and town-planning principles of spatial organisation, which reflected the political and social values of the period applied to the demands of this programmatic city founded by the Thebans in 369 B.C. on the south slopes of mount Ithome. The city was famous for its mighty fortification walls, the monumentality of its public buildings and the Hippodamian town-plan. Pax Romana had distinguished Messene, particularly since the age of Augustus, as a city with a high level of social and economic status. When Pausanias visited Messene during the reign of Antoninus Pius, the city was still the center of social, economic, and public life, point of reference for the entire state. In the fourth century AD Messene found itself powerless to hold back the progressive deterioration of its public buildings and sanctuaries, which were gradually abandoned to their fate. The final abandonment and collapse of the city is dated to after the great earthquake of AD 365. Already in the first half of the fifth century AD a new settlement made its appearance close to the Asklepieion and was gradually extended as far as the Theatre. The cityscape functions as a "palimpsest" and preserves evidence related to its successive constructional phases in the course of time from the 4th century BC to the 14th AD.

Key words: Bouleion, Basilica, Elladarches, Eukterion, Hippodamian, Butcher shop, Menander, Messana, palimpsest, Pelagia, Saithides

Βιβλιογραφία

1. Roebuck C.A., A History of Messenia from 369 to 146 BC, Chicago 1941.
2. Θέμελης, Π., Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη, Αθήνα 2000.
3. Grandjean C., Les Messéniens de 370/369 au Ier siècle de notre ère. Monnayages et histoire, BCH Suppl. 44 (2003), Athènes – Paris.
4. Bourbou Chr., The People of Early Byzantine Eleutherna and Messene (6th-7th c.) A bioarchaeological approach, Athens 2004.
5. Müth S., Eigene Wege, Topographie und Stadtplan von Messene in spätklassisch-hellenistischer Zeit, Rahden 2007.
6. Μπίρταχας Π., Μεσσήνη, Το Ωδείο και το Ανατολικό Πρότυλο, Αθήνα 2008.
7. Reinholdt Cl., Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene, Wien 2009.
8. Θέμελης Π., Μεσσηνιακή κοινωνία και οικονομία, Αθήνα 2010.
9. Θέμελης Π., Τα Θέατρα της Μεσσήνης, Αθήνα 2010.
10. Θέμελης Π., Αρχαία Μεσσήνη: Ιστορία-Μνημεία-Άνθρωποι, Αθήνα 2010.
11. Sioumpara E., Der Asklepiostempel von Messene auf der Peloponnes. Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur, Berlin 2011.

Σημειώσεις

1. Charitonidis S., Kahil A., Ginouves R., Les Mosaïques de la Maison du Menandre à Mytilene, Βέρνη, 1970. Κοντής, Ι. Δ., Λεσβιακό Πολύπτυχο, από την Ίστορία, την Τέχνη και τη Λογοτεχνία, Τόποι και Μουσεία της Ελλάδος αρ. 5, Αθήνα, 1973, 109-117. Άρχοντίδου Α., Άχειλαρά Λ., Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης, οδηγός έκθεσης στην ελληνική και αγγλική, Μυτιλήνη 1999.
2. Α. Ορλάνδος, ΠΑΕ 1959, 170/3. SEG 2, 1968, 207. L. Migeotte, Reparation des monuments publics a Messene au temps d'Auguste, BCH 190, 1985, 597-607.
3. Οι εκτεταμένες επισκευές που μνημονεύει η επιγραφή έχουν βεβαιωθεί ανασκαφικά. Αναφέρονται σε κτήρια που είχαν υποστεί ζημιές από σεισμό, ο οποίος πρέπει να είχε συνταράξει τη Μεσσηνία στα τελευταία χρόνια διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αυγούστου, όπως δηλώνει η λέξη "άτοπα" στον στίχο 41 της επιγραφής του 14 μ.Χ.: ΠΑΕ 1990, 87-91· πρβλ και IG VII, 515 όπου η λέξη "άτοπημα" δηλώνει τόν σεισμό που έστειλαν οι θεοί και κατά κύριο λόγο ο θεός των σεισμών Ποσειδών.